

SOM I HIMLEN SÅLEDES OGSÅ PÅ JORDEN

Himmeriget og den skabte verden i Matthæusevangeliet¹

Missionær, ph.d. cand.theol. Christian Schøler Holmgaard

Resumé: Himmeriget er velsagtens det vigtigste element i Jesus' undervisning og prædiken i Matthæusevangeliet. På trods af navnet er der dog meget, der taler for, at der ikke er tale om et håb for himlen, men et håb for jorden. En række forventninger i Det Gamle Testamente og samtidig jødisk litteratur knytter Guds rige tæt sammen med et håb for skaberværket. Disse forventninger kommer også til udtryk i Matthæusevangeliet, hvor Himmeriget har en række håndgribelige og jordiske karaktertræk. I lignelserne om vækst i Matt 13,31-33 kommer det til udtryk, at Himmeriget en dag vil være et verdensomspændende rige, der bringer forvandling og fornyelse til hele skaberværket. Denne fortolkning bakkes desuden op i Matt. 19,28, hvor der tales om en genfødsel af verden.

Indledning

Matthæusevangeliet er det eneste skrift i Det Nye Testamente, der bruger betegnelsen »Himmeriget« om Guds rige. Himmeriget må grundet den centrale brug anses for at være et af de vigtigste udtryk i Matthæusevangeliet.

At der i Matthæus tales om himlens rige, har imidlertid betydet, at dette alment er blevet forstået som en reference til en himmelsk eksistens. På den måde udtrykkes det for eksempel i Brorsons salme: »Hvo vil med til Himmerige« (DDS 605), hvor der står: »Jesu fodspor er alene vej til himlens herlighed«. En forståelse, der fortsat har stor indflydelse i menigheder og forkyndelse. Således er spørgsmålet: »Hvordan kommer jeg i himlen?« et typisk spørgsmål i kredse formet af den pietistiske tradition (Jesusnet.dk

2018a, 2018b; lmbu.dk 2018). Denne formulering af spørgsmålet om evig frelse findes ikke i Det Nye Testamente, hvor der i stedet spørges om, hvordan et menneske kan få evigt liv eller blive frelst (fx Matt 19,16. 25).

I tillæg til det, bliver der ofte lagt vægt på den enkeltes frelse i forbindelse med forkyndelsen af Himmeriget. Dette er utvivlsomt et vigtigt tema i Matthæusevangeliet, hvor dommen over den enkeltes liv i høj grad bliver betonet. Ikke desto mindre handler Himmeriget også om en vision for skaberværket som helhed.

I denne artikel ønsker jeg at argumentere for, at betegnelsen Himmeriget i Matthæusevangeliet ikke peger på et håb om et himmelsk rige i en ikke-jordisk forstand. Uden at kunne give en udtømmende gennemgang af samtlige tekster vedrørende Himmeriget vil jeg påvise, at en række tekster i Matthæusevangeliet indikerer en langt mere jordnær forståelse end den, som findes i den pietistiske tradition.

I det næste vil jeg kort give en oversigt over baggrunden for forståelsen af Guds rige i Det Gamle Testamente og tidlig jødisk litteratur med fokus på forbindelsen mellem Guds rige og skaberværket. På den baggrund vil jeg undersøge beskrivelsen af Himmeriget i Matthæusevangeliet i relation til den skabte verden. Jeg vil lægge vægt på lignelserne om vækst i Matt 13,31-33.

Guds rige og skaberværket i det Gamle Testamente og tidlig jødisk litteratur

Selvom selve betegnelsen »Guds rige« ikke optræder i Det Gamle Testamente, så kommer tanken om, at Gud er konge over Israel og skaberværket til udtryk i en række tekster.² Tanken om, at Gud er konge, kan føres tilbage til 2. Mosebog, hvor Gud kalder et folk til at leve under sit herredømme (2 Mos 15,3. 18; 19). I versene fra 2 Mos bliver Gud beskrevet som Israels befrier, og han er en kriger og en konge. Denne tanke er generelt til stede i alle de historiske bøger i Det Gamle Testamente (Evans 2005, 51).

Ingen anden bog i Det Gamle Testamente taler om Guds kongedømme så ofte som Salmernes bog (Pennington 2007, 257). I de såkaldte tronbestigelsessalmer bliver Gud proklameret som konge og der er en række tekster om Guds trone, hans herredømme og hans rige. (Sl 10,16; 45,6; 47,2-8; 74,12; 84,3; 89,18; 93,1; 95,3; 96,10; 97,10; 98,6; 99,1. 4; 103,19; 145,1. 11-13; 149,2) I Salmernes Bog er Guds rige forbundet med skaberværket (89,9-15). Ben Ollenburger skriver: »It is clear [...] that the theme of Yahweh as creator is an important one within the Jerusalem cult tradition, and that it is connected in a significant way to the theme of Yahweh's dwelling on Zion as King« (Ollenburger 1987, 55).

Håbet om Guds rige finder også sin plads i håbet om Israels genoprettelse i den profetiske litteratur i Det Gamle Testamente. Dette kommer særligt til udtryk hos Esajas, som i høj grad danner baggrunden for annonceringen af Guds rige som gode nyheder (evangelium) i de synoptiske evangelier:

Stig op på et højt bjerg, Zions budbringer, råb højt, Jerusalems budbringer,³ råb uden frygt! Sig til Judas byer: Her kommer jeres Gud! Gud Herren kommer i styrke, han hersker med sin arm. Hans løn er med ham, hans fortjeneste går foran ham (Es 40, 9-10).

Hvor herligt lyder budbringerens fodtrin hen over bjergene! Han forkynder fred, han bringer godt budskab og forkynder frelse. Han siger til Zion: »Din Gud er konge« (Es 52, 7).

I disse vers er Gud beskrevet som en kriger og en konge, som kommer for at udfri sit folk. Selvom Esajas indeholder løfter, som involverer en anden aktør, så som Herrens tjener eller en konge af Davids slægt, så er det ultimativt Gud, som vil agere. Ollenburger skriver: »[F]or Isaiah the security of Jerusalem is grounded in the kingship of Yahweh on Zion and is dependent upon the acknowledgement of Yahweh's exclusive prerogative« (Ollenburger 1987, 149).

Dette prerogativ begrundes med, at Gud alene er verdens skaber »Hærskarers Herre, Israels Gud, du som troner på keruberne! Du alene er Gud over alle jordens kongeriger. Du har skabt himlen og jorden« (Es 37,16).

Da Gud er himmelens og jordens skaber, så beskrives hans kommende herredømme også som et kosmisk herredømme, der involverer tilintetgørelsen af ondskab og fornyelse af skaberværket. Det er især tydeligt i Esajas 11, en tekst, hvor genoprettelsen af det davidiske kongerige på Zion beskrives som en tilbagevenden til paradiset. Esajas' bog slutter med en beskrivelse af genoprettelsen af Zion, der beskrives som en nyskabelse af himmelen og jorden.

Craig Evans har argumenteret for at især Daniels bog danner baggrund for forkyndelsen af Guds rige i evangelierne (Wenham 1987; Evans 2001, 2005). At Guds rige er et centralt tema i Daniels bog, er også blevet bemærket i nogle af de toneangivende kommentarer til Daniel. John J. Collins skriver for eksempel: »[T]hroughout the book the Kingdom of God provides the frame of human history« (Collins 1984, 38). Ligeledes John Goldingay: »The theme that is central to Daniel as it is to no other book in the Old Testament is the Kingdom of God« (Goldingay 1989, 330).

At Daniels bog danner baggrund for forståelsen af Guds Rige i evangelierne, kan bakkes op af tidlige jødiske og kristne fortolkninger af Daniels bog (Evans 2001, 502-10).

Det er især bemærkelsesværdigt, at Daniels bog kapitel 2 og kapitel 7 ofte bliver kombineret i både jødiske og kristne tekster, mens de også bliver brugt om Jesus i de kristne fortolkninger (Evans 2001, 507-9).

Der kan desuden findes allusioner til både Daniel 2 og 7 i de synoptiske evangelier (Dan 2,45 i Luk 20,18 og Dan 7,13-14 i Matt 24,30 par. samt Matt 26,64; 28,28). Dette

viser, at Daniels bog var særdeles indflydelsesrig blandt jøder og kristne i de første århundreder.

Daniels beskrivelse af Guds rige betoner især Guds suveræne herredømme. »Every kingdom has been set up by God, including those to be destroyed« (Evans 2001, 499). Til sidst vil Gud etablere et evigt rige (Dan 2,44; 7,14. 27).

Med hensyn til forbindelsen mellem skaberværket og Guds rige i Daniels bog er det i første omgang vigtigt at slå fast, at forventningen om det evige rige, som Gud en dag vil etablere, er et jordisk rige. I Dan 2,35 hedder det, at stenen vil fylde hele jorden. I Dan 7,27 står der, at Herredømmet og magten i alle kongeriger under himlen vil blive givet til den højstes hellige folk.

Desuden er det muligt at læse Daniel 7 som en fortælling om nyskabelse. I Dan 7,2 genkalder vindene over havet Babyloniske og Kanaanæiske skabelsesberetninger, og dyrene bliver ofte sammenlignet med kaosmonstre fra mesopotamiske myter.⁴ Robert R. Wilson argumenterer for, at forfatteren til Daniels bog muligvis har lånt billedbruget fra mesopotamiske og persiske kilder, men at Daniel ikke desto mindre fastholder et verdensbillede sådan som det kommer til udtryk i 1 Mosebog 1 (Wilson 2000, 200).

I tråd med dette, kan dyrenes nederlag i Daniels syn fortolkes som en genetablering af orden i verden, på linje med den orden Gud bragte i kaos i 1 Mosebog 1.⁵ Den største og nok så vigtige forskel er, at Daniel beskriver den nye orden som et evigt rige. Dermed indikeres det, at truslen fra kaosmagterne er fuldstændigt elimineret.

Denne fortolkning af Daniel 7 som en fortælling om nyskabelse kan muligvis også ses i Fjerde Ezrabog, hvor fremtrædelsen af menneskesønnen kædes sammen med forløsningen af skaberværket (4 Ezra 13,25-26).

Andre Lacoque argumenterer desuden for, at »Menneskesønnen« i Daniels bog er en adamsfigur. Han peger på delegeringen af magt fra Gud som et centralt motiv og ser endvidere en kontrast mellem de dyriske herskere og den sande menneskelige hersker. »As the 'Adamic' has become bestial (in the first section of the chapter), so also the 'Adamic' is restored in its humanness and, according to its status granted by creation, is 'given dominion over the works of God's hands, and all things are put under its feet.' (Ps 8:7; cf. Job 7:17; Gen 1:28)« (Lacoque 2001, 126). Kongerne i Daniels syn om de fire riger har fået delegeret et herredømme, som er sammenligneligt med Adams herredømme i 1 Mos 1,26-28. I sidste ende bliver riget overdraget til Menneskesønnen – det sandt menneskelige.

Denne fortolkning af Menneskesønnen som en anden Adam kan bakkes op af Dyreapokalypsen (1 Enok 85-90). I denne tekst fra omkring 200-100 f.Kr. er der en beskrivelse af en messiasfigur som en anden Adam. Denne tekst indeholder mange paralleller til Daniel 7 og »Menneskesønnen« (Joseph 2013).

Vi finder dermed en forbindelse mellem forventningen om Guds rige og en fornyelse af skaberværket i både Esajas og Daniel som de vigtigste skrifter i Det Gamle Testamente for forståelsen af Guds rige i evangelierne.⁶

Lignende forventninger kan også findes i jødisk litteratur fra ca. 300 før til ca. 100 efter Kristi fødsel.

Første Enoks bog 45,3-5 begynder med et syn af »den Udvalgte«, som sidder på en herlighedstrone (1 Enok 45,3), og derfra begynder så beskrivelserne af velsignelserne i den kommende verden, som er beskrevet som en nyskabelse. I Den Syriske Baruks-apokalypse spiller Messias og hans rige en meget central rolle i synene, som omhandler nyskabelse (SyrBar 73,1-74,4).

And it will happen that after he has brought down everything which is in the world, and has sat down in eternal peace on the throne of the kingdom, then joy will be revealed and rest will appear. And then health will descend in dew, and illness will vanish, and fear and tribulation and lamentation will pass away from among men, and joy will encompass the earth (SyrBar 73,1-3)

Et lignende scenarie er beskrevet i 4 Ezra 7,28-32:

For my son the Messiah shall be revealed with those who are with him, and those who remain shall rejoice four hundred years. And after these years my son the Messiah shall die, and all who draw human breath. And the world shall be turned back to primeval silence for seven days, as it was at the first beginnings; so that no one shall be left. And after seven days the world, which is not yet awake, shall be roused, and that which is corruptible shall perish. And the earth shall give up those who are asleep in it; and the chambers shall give up the souls which have been committed to them.

Forud for denne tekst, som beskriver et midlertidigt Messiansk rige og en efterfølgende fornyelse af verden, er der en beskrivelse af en åbenbaring af Zion og landet (7,26), som indikerer en genoprettelse af Israel. Det, der i første omgang begynder med en genoprettelse af Israels rige, vil imidlertid resultere i en nyskabelse af verden.

For at opsummere, så er Gud, både i Det Gamle Testamente og intertestamental litteratur, forstået som en konge, der regerer over et rige. At Guds rige kommer, er gode nyheder (evangelium).

Himmeriget i Matthæusevangeliet som nyskabelse

At Himmeriget er centralt i Matthæusevangeliet, er nærmest en selvfølgelighed. Himmeriget bliver brugt som en sammenfatning af, hvad Jesus forkyndte (4,17. 23; 9,35; 24, 14) og formålet med de fleste af Jesu lignelser er at forklare noget vedrørende Him-

meriget (13,24. 31. 33. 44. 45. 47; 18,23; 20,1; 22,1). Desuden begynder og slutter evangeliet med beskrivelser af Jesus som konge, selvom han ikke direkte bliver kaldt konge i de passager. I Matt 1,1 er Jesus således David Søn, og i Matt 28,18 har han al magt i himmelen og på jorden (jf. Dan 7,14).

Det første, der bliver sagt om Himmeriget i Matthæusevangeliet, er, at det er kommet nær (ἤγγικεν) (Matt 3,2; 4,17). Den mest naturlige måde at forstå dette på er, at tiden for Himmeriget er nær. Johannes Døberen og Jesus annoncerer dermed, at noget er på vej til at ske. Himmeriget står for døren, og det er gode nyheder (evangelium) (4,23; 9,35; 24,14). Denne kombination af Himmeriget og gode nyheder fremkalder budbringerens gode budskab om, at Gud er konge, fra Esajas' bog (Es 52,7). I løbet af evangeliet bliver det dog klart, at Guds rige ikke bare er på vej og kommer engang i fremtiden. Det er allerede til stede, og det bryder frem og vokser (Matt 11,12; 12,28; 13,31-33). Matt 12,28: »Men hvis det er ved Guds ånd, at jeg driver dæmonerne ud, så er Guds rige jo kommet til jer«, er det klareste udtryk for tilstedeværelsen af Guds rige i Jesu person og gerning.

Overordnet betegner Himmeriget Guds frelsende herredømme. Evg frelse er ækvi-valent med at komme ind i Himmeriget. Det er klart i Matt 19,16-26, hvor den rige unge mand spørger, hvad han skal gøre for at arve evigt liv (19,16). Jesus fortsætter med at tale om, hvor svært det er at komme ind i Himmeriget for en rig (19,23). Disciplene reagerer på det med spørgsmålet: »Hvem kan så blive frelst?« (19,25). I denne passage bliver evigt liv, det at komme ind i Himmeriget og frelse dermed præsenteret som synonyme (jf. 5,20; 7,21). I tillæg til dette betegnes evig frelse som det at gå ind til livet (19,17), festen (25,10), herrens glæde (25,21. 23) og det evige liv (25,46). I alle tilfælde er disse betegnelser knyttet sammen med Himmeriget.

I Matthæusevangeliet indeholder Himmeriget desuden de følgende jordiske og håndgribelige elementer: Himmeriget er forbundet med mirakler (Matt 4,23; 9,35; 12,28). De, som har del i Himmeriget, er også arvinger til jorden, og Riget skal en dag komme på jorden (Matt 5,5; 6,10), det er som en fest (Matt 8,11; 22,1-14; 25,10 jf. Es 25,6), og det har mad og drikke (26,29). I det følgende vil vi se lidt nærmere på disse elementer.

Det første element, der karakteriserer Himmeriget, er, at proklamationen af riget går hånd i hånd med helbredelser og eksorcismer (Matt 4,23; 9,35; 12,28). Det betyder, at Guds rige involverer en fysisk forvandling og en besejring af ondskab i verden. Dette element knytter endnu engang Himmeriget tæt sammen med den altomfattende frelsesforståelse som kommer til udtryk hos profeterne i Det Gamle Testamente og i særdeleshed hos Esajas (Matt 8,17 jf. Es 53,4; Matt 11,2-6 jf. Es 26,19, 29,18, 35,5-6; 42,7 og 61,1; Matt 12,18-21 jf. Es 42,1-4). I Matthæusevangeliet er Jesus kommet for at frelse sit folk fra deres synder (Matt 1,21). Den frelse inkluderer også frelse fra syndens konsekvenser i form af helbredelser (Matt 8,17; 9,2-8).⁷

Det næste element er, at saligprisningerne, som grundlæggende er et løfte om Himmeriget, indeholder et løfte om at arve jorden (Matt 5,5). Ulrich Luz' kommentarer til

dette vers gør det klart, at det handler om en nyskabelse af verden: »It is the earth, not only the land of Israel, that belongs to those who are kind, for the traditional promise of land had long since been transposed into the cosmic realm. That does not include the other-worldly beyond, however, for the promise of the earth makes clear that the kingdom of heaven includes a new this-worldly earth« (Luz 2007, 195).

Selvom, der er altså tale om Himmeriget, så skal riget ikke fuldendes i himlen. I Matt 6,9-10 bliver de tre første bønner af fadervor afsluttet med ordene »som i himlen således også på jorden«, som refererer til alle tre bønner. (Gibbs 2006, 325). Riget skal dermed komme på jorden som i himlen. Riget er altså et håb for skaberværket. Riget, som de hellige skal arve, er endda »bestemt for dem siden verden blev grundlagt« (25,34), og dermed knyttes riget sammen med skabelsen.

Himmeriget er endvidere beskrevet som et festmåltid (8,11; 22,1-14, 25,10). Denne beskrivelse trækker på forventninger i Det Gamle Testamente, særligt Esajas 25,6. Dette præsenterer det kommende rige som noget meget håndgribeligt og jordisk. Jesus lover også disciplene, at de skal drikke vin sammen med ham i Faderens rige. Denne forventning skal ses i forlængelse af forventninger i Det Gamle Testamente og samtidig jødedom om frugtbart land og en overflod af mad (Es 35,1-2; 51,3; Ez 36,30. 35; 1 Enok 10,19; SyrBar 29,5-6. 8; 4Q171 II 4b-12; 4Q88 IX 5b-14). En forventning, som Jesus også giver en forsmag på opfyldelsen af i bespisningsunderne (Matt 14,13-21; 15,32-39).

På baggrund af de nævnte karaktertræk ved Himmeriget i Matthæusevangeliet, så er det klart, at den frelse Jesus bringer ikke er håb om en kropsløs himmelsk tilværelse. Håbet om Himmeriget beskrives som noget jordisk, fysisk og håndgribeligt og inkluderer mad og helbredelse. Dette på trods af, at Guds rige i Matthæusevangeliet netop oftest bliver kaldt Himmeriget og Jesus taler igen og igen om himlen – for eksempel at faderen er i himlen, og at disciplene skal samle sig skatte i himlen. Men hvorfor i det hele taget al den snak om himlen i Matthæusevangeliet?

Brugen af termen Himmeriget for Guds rige er nok det, der adskiller Matthæusevangeliets beskrivelse af Guds rige mest fra Markus og Lukasevangelierne. Benævnelsen 'Himmeriget' findes 32 gange i Matthæus. I Det Nye Testamente findes udtrykket kun i Matthæusevangeliet. Matthæus' brug af dette udtryk er traditionelt blevet forklaret som et udtryk for en ærbødig respekt for Gud. Himmeriget er dermed en omskrivning af Guds rige for at undgå at bruge termen Gud. Denne teori er dog blevet udfordret af Jonathan Pennington. For det første er der en mangel på konsistens hos Matthæus, da ordet »Gud« bliver brugt ofte i Matthæusevangeliet og endda udtrykket Guds rige. For det andet finder Pennington ingen eksempler på brugen af »himlen« som en omskrivning for »Gud« i targumerne eller i Dødehavsrullerne, som ellers ville have været de skrifter som ville være tættest på Jesus' brug af ord (Pennington 2007, 301).

Ifølge Pennington er det en bedre forklaring, at Matthæusevangeliets brug af Himmeriget har sine rødder i Daniels bog 2-7 (Pennington 2007, 289-93).

Som vi allerede har set, så er Daniels bog vigtig for forståelsen af forventningerne til Guds rige i jødedommen i det første århundrede. Daniels bog er vigtig for forståelsen af Guds rige i alle de synoptiske evangelier, men forbindelsen kommer stærkest til udtryk i Matthæus, især i brugen af Himmeriget.

Vi finder ikke det præcise udtryk »Himmeriget« i Daniels bog, men der er en række tilsvarende udtryk: himlens Gud (2,19. 37. 44), Gud i himlen (2,28), himlens konge (4,34) og himlens Herre (5,23). I Dan 4,26 udtrykkes det på den måde at »det er himlen, der hersker«. I Daniels bog bliver termen himlen brugt til at skabe en kontrast mellem jordens riger og det rige, som regeres af himlens konge. Det er den samme pointe, der antages at ligge bag brugen af Himmeriget i Matthæusevangeliet (Pennington 2007, 292).

En anden faktor, der indikerer, at det er særligt frugtbart at læse Matthæusevangeliet i lyset af Daniels bog, er brugen af titlen »Menneskesønnen«. »Menneskesønnen« findes selvfølgelig også hos Markus og Lukas, men der kan argumenteres for, at det er en vigtigere titel i Matthæusevangeliet. Generelt findes »Menneskesønnen« flere gange i Matthæusevangeliet (30 gange) end i Markusevangeliet (14 gange) og i Lukasevangeliet (25 gange). I Matthæusevangeliet bliver der refereret specifikt til Menneskesønnens rige (Matt 13,41; 16,28). Dette findes ikke i de øvrige synoptiske evangelier. Desuden findes beskrivelsen af, at Menneskesønnen skal komme på himlens skyer to gange i Matthæusevangeliet (Matt 24,30; 26,64; jf. Dan 7,14). Det findes kun en gang i de øvrige synoptiske evangelier.

Der findes desuden en række unikke allusioner og referencer til Daniels bog i Matthæusevangeliet så som slutningen på Matthæusevangeliet (Matt 28,18; jf. Dan 7,14), ovnen med ild (Matt 13,42. 50 jf. Dan 3,6), åbenbaring af hemmeligheder (μυστήριον) (Matt 13,11; jf. Dan 2,47), og ødelæggelsens vederstyggelighed (Matt 24,15; jf. Dan 12,11). I det sidste tilfælde gøres det endda klart i Matthæusevangeliet, at det er en reference til Daniels bog.

Et yderligere argument for, at Himmeriget i Matthæusevangeliet i høj grad skal forstås på baggrund af Daniels bog, er, at en række af allusionerne til Daniels bog i Matthæusevangeliet findes i Matt 13. Det kapitel er at anse som kernen af forkyndelsen af Himmeriget i Matthæusevangeliet, da det indeholder syv lignelser, der alle omhandler Himmeriget.

Brugen af Daniels bog i Matthæusevangeliet er et vigtigt element i argumentationen i denne artikel på grund af brugen af skabelsesterminologi i beskrivelsen af de fire riger, deres fald og etableringen af Guds evige rige i Daniel 7.⁸ Med Daniels bog som forståelsesramme kan Himmeriget altså ses som et udtryk for et rige, der kommer fra himlen til jorden. At have en skat i himlen betyder ikke, at denne skat også skal nydes i himlen, den er blot opbevaret der til den dag, Himmeriget skal komme på jorden.⁹

Den næste sektion vil behandle lignelserne om vækst i Matt 13. Disse lignelser beskriver på linje med Daniels bog Himmerigets universelle og forvandlernde karakter.

Matthæus 13,31-33 – Lignelser om universelt herredømme og forvandling

Indtil videre har vi set en stærk forbindelse mellem Gud som konge og skaberværket i Det Gamle Testamente og jødisk apokalyptik. Vi har desuden set, at Himmeriget i Matthæusevangeliet bedst forstås på den baggrund og præsenterer håbet om et kommende rige, som er jordisk og håndgribeligt.

I Matt 13 er der syv lignelser om Himmeriget. Lignelsen om sædemanden er også at forstå som en lignelse om Himmeriget, selvom det ikke fremgår eksplicit som i de øvrige lignelser. At den alligevel er at forstå som en lignelse om Himmeriget, fremgår af Jesus' svar til disciplene om, hvorfor han taler i lignelser: »Han svarede dem: 'Jer er det givet at kende Himmerigets hemmeligheder, men de andre er det ikke givet [...]« (Matt 13,11). Lignelsen er dermed også om Himmerigets hemmeligheder.

I Matt 13,11 finder vi en stærk forbindelse til Daniels bog gennem brugen af ordet *μυστήριον* sammen med Himmeriget. *Μυστήριον* optræder også i Daniel 2, hvor det mysterium, der bliver åbenbaret for Daniel, handler om, hvordan Guds rige vil besejre alle andre riger og blive til et universelt rige. I både Daniel 2 og Matt 13 er mysteriet/hemmeligheden, som er skjult for nogle og åbenbaret for andre, om riget (Ladd 1996, 223-24; Evans 2001, 513; Beale 2011, 432-33).

Mysteriet/hemmeligheden, der bliver åbenbaret, vedrører Guds handlinger og planer for verden (Arndt, Danker, og Bauer 2000, 662). I Daniels bog refererer det til Guds plan om, at alle verdens riger en dag skal falde, og at Guds rige skal regere. Det mystiske består imidlertid i, at Guds rige begynder som en lille sten, men bliver til et stort bjerg, der fylder hele verden (Dan 2,35).

Denne udvikling fra noget småt til noget, der dominerer og fylder alting, findes også i Matt 13. Det kan ses i lignelserne om sennepsfrøet og surdejen (Matt 13,31-33). De to lignelser handler om den uventede tilstedeværelse af Himmeriget i verden som en lille ting, der en dag vil blive til et universelt rige, der forvandler skaberværket (Beale 2011, 433).

Selvom den efterhånden har nogle år på bagen, så er det fortsat Nils Alstrup Dahls skelsættende artikel fra 1951, der er referencepunktet for diskussionerne om lignelserne om vækst. Ifølge Dahl er hovedpointen i lignelserne, at Himmeriget i udgangspunktet synes at være lille og ubetydeligt, men at det en dag vil blive en dominerende magt. Pointen er, at der er en organisk sammenhæng mellem det tilsyneladende lille Himmerige i Jesus' virke og det fremtidige Guds rige. Ordet 'tilsyneladende' er vigtigt for Dahl, for som han skriver. »[T]he Kingdom is not a spiritual or social entity, 'growing' or developing. The Kingdom is in itself always perfect, only the conditions of its presence change, and are other in this world than they shall be in the coming age« (Dahl 1951, 157, genoptrykt i 1976, 141-66).

Dahl skrev i opposition til liberalteologien på daværende tidspunkt og ønskede at undgå tanken om, at Guds rige gradvist vokser og udvikler sig i denne verden. Ikke desto mindre er pointen også i overensstemmelse med teksten, som ikke giver en be-

skrivelse af, hvordan Himmeriget vokser, men ganske enkelt at det vokser, måske endda skjult som surdejen. Hovedpointen er dermed at beskrive kontrasten mellem Himmerigets ydmyge begyndelse i verden og det altdominerende slutresultat. En gennemgang af de mulige baggrundstekster for lignelserne vil vise, at de også handler om forvandling og nyskabelse.

Lignelsen om sennepsfrøet alluderer sandsynligvis til billederne vedrørende høje træer i Ez 17,23 og 31,6 samt Dan 4,9 og 4,18 (Davies og Allison 1991, 419; Hagner 1998, 385; Nolland 2005, 550; Konradt 2015, Teilband 1:220). I alle disse passager er træet et symbol på en konges politiske magt (Tuckett 2007, 92). I Ez 31 og Dan 4 bliver kongerne sammenlignet med træer som er på vej til at blive fældet. I Matthæusevangeliet står Himmeriget i modsætning til disse riger. Hvor træerne i Det Gamle Testamente vil falde, så er det rige, der er beskrevet med træet i Matthæusevangeliet, evigt. I lignelsen bliver der dermed brugt et negativt symbol på menneskelig politisk magt til at pege frem mod en fremtidig storhed af Himmeriget. Forbindelsen er tydeligst til Dan 4, fordi der i konteksten også findes udtryk som himmelens herredømme (Dan 4,23) og himmelens konge (Dan 4,34). Træet i Dan 4 er tydeligvis fremstillet som et universelt rige.

Drømmen bliver tydet som en beskrivelse af et rige, der strækker sig til jordens ender (Dan 4,22). Dette er også tilfældet med træet i Ez 31. Ved at alludere til disse træer i Det Gamle Testamente er det tydeligt lignelsen om sennepsfrøet viser, at Himmeriget en dag vil blive et universelt rige.

I Dan 4 bliver Nebukadnesar beskrevet som Adam ved brug af de samme ord om Nebukadnesar, som bliver brugt om Adam i 1 Mos 1 (Goldingay 1989, 49).

[I] din hånd har han overgivet menneskene, jordens dyr og himlens fugle, hvor de end bor, og han har givet dig herredømmet over dem alle. Du er hovedet af guld (Dan 2,38).

Gud sagde: »Lad os skabe mennesker i vort billede, så de ligner os! De skal herske over havets fisk, himlens fugle, kvæget, alle de vilde dyr og alle krybdyr, der kryber på jorden [...]« (1 Mos 1,26).

Nebukadnesar bliver beskrevet som Adam, der hersker over jorden, men bliver overmodig.¹⁰ I sit overmod bliver Nebukadnesar en 'anti-gud' og bliver styrtet og minder om, at det er Gud i himlen, der regerer (Dan 4,23).¹¹ Noget lignende kan siges om Ez 31. Ez 31 kan ligesom Dan 4 være en beskrivelse af kongen i en bevidst sammenligning med Adam i Edens have. Kongen er ikke desto mindre Guds fjende og går sin undergang i møde (Stordalen 2000, 391-94). Sennepsfrøet og den plante, der vokser fra det, står i kontrast til de træer; det skal ikke fældes men bliver i stedet mirakuløst til et træ, der er større end alle andre planter (Matt 13,32).

Scenariet med noget småt, der bliver til noget stort, ligner det, der bliver beskrevet i Ez 17,23, hvor træet er det genoprettede Davidiske kongerige, som er placeret på Zion (Ez 17,22). Targum Jonathan identificerer det sarte skud i Ez 17,23 med et barn af Davids hus, som vil blive en mægtig konge. Teksten betoner endvidere kontrasten mellem den ydmyge begyndelse og den resulterende storhed (van Staalduine-Sulman 2013, 218). Gennem genoprettelsen viser Herren sin suverænitet og det faktum, at han ydmyger det høje træ og ophøjer det lave. Med sin lille størrelse og svaghed bliver sennepsfrøet på samme måde løftet op, så det bliver den største af alle planter.

Alle disse tekster med træer og konger fra Det Gamle Testamente kan være baggrunden for lignelsen om sennepsfrøet, og de kaster alle lys over fortolkningen af lignelsen. Med hensyn til Himmeriget og den skabte verden er det dog Ez 31 og Dan 4, der er mest interessante, da de begge genkalder 1 Mosebog 1-3. I lyset af disse tekster kan det enorme træ i Matt 13,31 muligvis også fremkalde associationer til Adam og Edens have. Hvor kongerne beskrevet i Ez 31 og Dan 4 fejlede ligesom Adam, så vil Himmeriget udføre den opgave.

Brugen af billedet af et verdenstræ i Dødehavsrullerne kan muligvis kaste yderligere lys over lignelsen. I Hodayot er menigheden beskrevet som et enormt træ, der dækker hele verden med sin skygge (1QHa XIV 14-17). Dette er en beskrivelse af menigheden, som så sig selv som en udvalgt rest (1QHa XIV 8), der til trods for deres lille størrelse en dag ville omfatte hele jorden (Swarup 2006, 21; Tuckett 2007, 94). Beskrivelsen af træet i Hodayot knyttes endvidere til Edens have, idet træet bliver vandet af strømme fra Edens have (1QHa XIV 16). Denne forbindelse til Edens have indikerer, at der er en nyskabelsestanke knyttet til træet.

Brugen af billedet med et træ vedrører i Det Gamle Testamente endvidere skikkelser, som er eller vil blive mægtige konger i enorme riger. I Dødehavsrullerne er billedet med træet brugt om en gruppe af mennesker. I Matthæus refererer billedbrugen primært til Jesus' ydmyge kongedømme som Davids Søn, og dermed er lignelsen kristologisk (Tuckett 2007, 97). Jesus' kongedømme er genoprettelsen af Davids kongedømme, som begynder småt, men en dag vil omfatte hele jorden. Det står i modsætning til de mægtige konger, der ville herske over jorden som Adam, men fejlede, ligesom Adam gjorde. Over for disse mægtige riger er Himmeriget en tilbagevenden til Adams oprindelige opgave om at herske over jorden.

Billedet af surdejen i lignelsen er primært en negativ metafor, der typisk bruges til at beskrive dårlig indflydelse (jf. Matt 16,6; 1 Kor 5,6). Mængden af mel, der bliver brugt i lignelsen, er enorm og svarer til omkring 35 liter mel. Surdejen indikerer dermed Himmerigets gennemtrængende effekt (Schellenberg 2009, 542). Riget har en utrolig vækst og udvider sig voldsomt. Den enorme mængde mel kan meget vel pege på en verdensomspændende forvandling igennem tilstedeværelsen af riget i verden. Denne forvandling er uundgåelig (Luz 2001, 263). Der er dermed tale om en gradvis forvandling.

Tanken om en gradvis forvandling er imidlertid ikke den primære måde, Himmerigets tilstedeværelse i verden er beskrevet på i Matthæus. Ifølge Dahl er fokus i lignelserne i den gradvise vækst. Desuden er det værd at bemærke, at surdejens gradvise forvandling af dejen, er en skjult process. Lignelsen om ukrudtet i hveden, som også er at finde i Matthæus 13 (Matt 13,24-30. 36-43) peger på et specifikt tidspunkt i fremtiden, hvor al ondskab endeligt vil blive udryddet i et sidste, radikalt indgreb, snarere end en forbedringsproces.¹² Her er det også vigtigt at bemærke, at det er ondskaben, der fjernes fra verden, og ikke de retfærdige, der reddes ud af verden. Lignelserne beskriver dermed en renselse af verden og en fortsat jordisk eksistens for de retfærdige. De retfærdige bliver altså ikke taget væk til en anden verden, men forbliver på jorden, hvortil Menneskesønnen kommer for at etablere riget.

Tanken om en nyskabelse gennem en renselse af verden kommer også til udtryk i Matt 19,28 med ordet *παλιγγενεσία*. Dette ord, som i den danske oversættelse er oversat med verdens genfødsel, bliver i kilder fra det første århundrede brugt om fornyelsen af verden gennem syndfloden (Vit. Mos. II, 65, 1 Clem 9,4). Matthæusevangeliet udtrykker dermed en forventning om en lignende renselse af verden (Meier 1976, 64; Fletcher-Louis 2002; Wright 1992, 333; France 2007, 930-31).

Dermed tegner lignelserne om vækst et billede af Himmeriget som noget, der i øjeblikket er småt, men at det en dag uundgåeligt vil komme til at omfatte hele jorden. Lignelsen om sennepsfrøet peger på et verdensomspændende rige, mens surdejen peger på en forvandling af verden. Himmerigets verdensomspændende effekt peger i retning af tanken om nyskabelse. Brugen af træet som billede på et verdensrige knyttes i både Det Gamle Testamente og Dødehavsrullerne sammen med Adam og Edens have. Fortolkningen bakkes desuden op af forbindelsen mellem skabelse og kongedømme i Det Gamle Testamente og Himmerigets jordiske karakter i Matthæusevangeliet. I Matthæus 13 knyttes lignelserne generelt sammen med verdens begyndelse i Matt 13,35b: »Jeg vil åbne min mund med lignelser, jeg vil fremføre det, der har været skjult, siden verden blev grundlagt«. Lignelserne kan dermed ses som udtryk for Guds oprindelige intention med verden.

Men skal himmel og jord ikke forgå? - Matt 5,18; 24,35

Til sidst skal en væsentlig indvending mod tanken om en forvandling af den skabte verden overvejes. Jesus siger nemlig to gange i Matthæusevangeliet, at himmel og jord skal forgå (Matt 5,18; 24,35). Disse to vers synes umiddelbart at pege på en ødelæggelse af det nuværende skaberværk.

Undersøgelsen fokuserer på 5,18. Hvad der konkluderes vedrørende betydningen af »himmel og jord skal forgå«, det gælder også for forståelsen af 24,35, da formuleringerne er ens. 5,18: »Sandelig siger jeg jer: Før himmel og jord forgår, skal ikke det mindste bogstav eller en eneste tøddel forgå af loven, før alt er sket«. Dette vers er en del af nogle yderst komplekse vers i Matthæusevangeliet vedrørende Jesus' forhold til Det

Gamle Testamente og særligt moseloven. I 5,18 bliver der sat to tidsbegrænsninger for lovens gyldighed – før himmel og jord forgår og før alt er sket. Disse to begrænsninger skal forstås som parallelle (Davies og Allison 1988, 494; Fletcher-Louis 2002, 150).

I tråd med Matt 5,17, hvor Jesus taler om, at han er kommet for at opfylde loven og profeterne, forstås 'før alt er sket' bedst frelseshistorisk. Alt det, der må ske, er dermed en profetisk opfyldelse af Det Gamle Testamente. Denne fortolkning underbygges af de øvrige steder i evangeliet hvor *γίνομαι* og *πληρώω* optræder sammen (Matt 1,22; 21,4; 26,54. 56) (Davies og Allison 1988, 495). I alle tilfælde handler det om opfyldelse af profetier i Det Gamle Testamente. Desuden bruges der en tilsvarende formulering i Matt 24,34: »Sandelig siger jeg jer: Denne slægt skal ikke forgå, før alt dette sker«. I sidstnævnte refererer det til Jesus' profeti og ikke Det Gamle Testamente, men det er fortsat frelseshistorisk.

Spørgsmålet er imidlertid, hvilke begivenheder der først må ske. Ifølge John P. Meier forstås dette bedst i lyset af Jesus' kristologiske opfyldelse af Det Gamle Testamente, særligt hans død og opstandelse (Meier 1976, 64). Ifølge Meier er Jesus' død og opstandelse kulminationen af hele hans mission og en opfyldelse af alt, der må ske (jf. Matt 26,54. 56). Desuden ser Meier i beskrivelsen af Jesus' død og opstandelse en række elementer, der tilsammen kan opfattes som enden på den nuværende verdensorden og begyndelsen på en ny. »The death-resurrection of Jesus is *die Wende der Zeit*, the turning point between the old and the new aeon« (Meier 1976, 64).

Meiers fortolkning har meget for sig. Der kan ikke være tvivl om, at Jesus' død og opstandelse står centralt i Matthæusevangeliet begyndende allerede i Matt 1,21 og Matt 2,16-18 sammen med de mange direkte forudsigelser af hans lidelse, død og opstandelse begyndende i 16,21. Desuden er det svært at komme uden om de eskatologiske elementer i forbindelse med beskrivelsen af Jesus' død i Matt 27,45-53. Mørket, flængningen af tempelforhænget, jordskælvet og de hensovende helliges opstandelse peger alle på en eskatologisk begivenhed (Allison 1987, 49; Beale 1997, 24-25; Fletcher-Louis 2002, 150).

Disse elementer, beskrives Matthæusevangeliet selv som endetidstegn (Matt 24,29). Det er i det hele taget bemærkelsesværdigt, at der er en tæt sammenhæng mellem Jesus' beskrivelse af de sidste tider og Jesus' egen skæbne (Allison 2005, 85-86). På den baggrund gennemgår Jesus selv den forfølgelse og oprejsning, han forudsiger for sine disciple, og hans død ledsages af endetidstegn og dom over templet (Cooper 2010, 74).

Flængningen af tempelforhænget er specielt vigtigt for denne tolkning i lyset af samtidig jødisk forståelse af templet som et mikrokosmos (Sanders 1985, 249; Levenson 1988, 78-99; Fletcher-Louis 2002, 156-62; Beale 2004, 29-80; Klawans 2005, 111-44; Kofoed 2015, 298-300). Denne tanke kommer især til udtryk hos Josephus (Ant 3.121-123; 3.180-182). Der er en passage hos Josephus, der er særligt relevant. Josephus skriver, at forhænget forestillede universet (Bell 5.212-214). På baggrund af dette kan flængningen af tempelforhænget forstås som en foregribelse af jorden undergang.

Udsagnene om, at himmel og jord skal forgå, kan i det lys ses som forudgrebet i Jesus' død. Når det er sagt, så venter den endelige afslutning på den gamle tidsalder fortsat i fremtiden sammen med den endelige dom og Himmerigets fuldstændige frembrud. Det er muligt, at en fuldstændig ødelæggelse af den skabte verden stadig venter i fremtiden. Men på baggrund af ovenstående kan det, at himmel og jord skal forgå, forstås som voldsomme omvæltninger snarere end en udslættelse af skaberværket (Wright 1996, 208-9).

En række elementer i Matthæus peger i retning af fornyelse af den skabte verden snarere end ny skabelse ex nihilo (5,5; 6,10). Denne forståelse af formuleringen »himmel og jord skal forgå« findes ifølge Meier også i apokryferne og hos rabbinerne.¹³ Desuden peger brugen af *παλιγγενεσία* i 19,28 med ordets forbindelser til den store vandflod i 1. Mosebog og referencerne til vandflodsberetningen i den eskatologiske tale (24,37-39) på, at der er nok er forventning om verdens undergang, men det er snarere en renselse end en ødelæggelse.¹⁴

I Matthæusevangeliet udtrykkes der således en bekræftelse af det nuværende skaberværk og der antydes en vis grad af kontinuitet mellem det nuværende skaberværk og den nye skabelse.

Konklusion

Med denne artikel har jeg ønsket at vise, at betegnelsen Himmeriget i Matthæusevangeliet ikke peger på et håb om et himmelsk rige i en ikke-jordisk forstand. Det kan på baggrund af den ovenstående gennemgang af en række skriftsteder fra Matthæusevangeliet konkluderes, at der findes en række indikationer på, at Himmeriget hænger sammen med den skabte verden. Baggrunden for forståelsen af Guds rige i Det Gamle Testamente og jødisk apokalyptik tegner et klart billede af en sammenhæng mellem Gud som skaber og Gud som konge. I Esajas' bog er håbet om, at Gud skal komme som konge centralt for håbet om genoprettelse. I Esajas' bog bliver der også lagt vægt på, at Gud er skaberen af himlen og jorden, og genoprettelsen af Guds kongedømme på Zion bliver ultimativt præsenteret som en nyskabelse (Es 65,17). I Daniels bog er Guds kongedømme ligeledes centralt. Forventningerne som kommer til udtryk i Daniels bog danner i høj grad baggrunden for forståelsen af Himmeriget i Matthæusevangeliet. I Daniels bog er Guds rige forbundet med nyskabelse, da Daniel 7 kan læses som en forventning om nyskabelse.

I Matthæusevangeliet har Himmeriget på trods af at være Guds og himlens rige en række jordiske karaktertræk. Løftet til disciplene er, at de skal arve jorden (5,5), og at Guds rige skal komme på jorden (6,10).

Undersøgelsen af billedbrugen i lignelserne om sennepsfrøet og surdejen i Matt 13,31-33 viser, at Himmeriget på trods af sin ydmyge begyndelse vil opnå universelt herredømme og bringe universel forvandling. Billedet med træet i lignelsen om sennepsfrøet har rødder i Det Gamle Testamente, hvor det forbindes med mægtige konger,

der sammenlignes med Adam i Edens have og på lignende måde falder på grund af hovmod. I modsætning til disse riger fremstår Himmeriget som en genoprettelse af Guds oprindelige intention med skabelsen (Matt 13,35). Håbet om et jordisk kongedømme, hvor ondskab er udryddet, kommer også til udtryk i lignelsen om ukrudtet i hveden (13,24-29. 36-43).

I Matthæusevangeliet lægges der vægt på den enkeltes frelse med en særlig betoning af, at den enkelte skal stå foran Guds domstol og søge at komme ind i Himmeriget. På baggrund af af de undersøgte tekster er det imidlertid sandsynligt, at Matthæusevangeliet også giver udtryk for en global vision. Det er altså muligt at argumentere for, at Matthæusevangeliet udtrykker et håb for et verdensomspændende jordisk rige og en forvandling af skaberværket. Dog, er det vigtigt at være forsigtig i konklusionen om, hvordan dette sker, for der er ikke tale om kontinuerlig proces, hvor alting bliver bedre og bedre. Rigets børn og den Ondes børn skal leve side om side, indtil Menneskesønnen kommer.

Noter

- 1 Denne artikel er en bearbejdet udgave af kapitlet »Kingdom of Heaven and New Creation« fra forfatterens PhD-afhandling: »On Earth as it is in Heaven – New Creation in Matthew's Gospel«. Afhandlingen blev forsvaret ved Vrije Universiteit i Amsterdam d. 31. januar 2018.
- 2 Dette faktum betyder at man skal være forsigtig med at trække lige linjer fra forventningen i Det Gamle Testamente og i særdeleshed samtidig jødedomms forståelse af disse tekster og tilhørende forventninger til Matthæusevangeliet. Ikke desto mindre lægger brugen af Det Gamle Testamente hos Matthæus op til en fortolkning på baggrund af Det Gamle Testamente. I forhold til forventninger i samtidig jødedom så er det tydeligt fra Matthæusevangeliet, at Jesus afveg fra forventningerne. De væsentligste forskelle drejer sig imidlertid om, hvem Kristus er, og hvordan han frelser, snarere end historiens endelige mål, som denne artikel beskæftiger sig med.
- 3 I LXX er det *εὐαγγελίζω*, som er brugt. Der er altså tale om en budbringer, der bringer gode nyheder.
- 4 Synet i Daniel 7 bliver ofte fortolket af moderne fortolkere som et stykke kodet historiografi. Men Robert R. Wilson bemærker korrekt, at de fleste præ-moderne læsere læste kapit-

let som en profeti om fremtidige hændelser. Dette inkluderer Matthæusevangeliets forfatter og hans første læsere (Wilson 2000, 194; Således også Goldingay 1989; Collins 1993; Lacocque 2001).

- 5 En lignende forståelse af den første skabelse kommer til udtryk i Jobs Bog 38.
- 6 Forbindelsen mellem Guds kongedømme og nyskabelse findes også i andre af de profetiske skrifter i GT. I Ezekiels bog er håbet om den genoprettelse, der inkluderer en forvandling af både mennesker og natur knyttet til håbet om en Davidisk konge (Ez 34-36). I Zakarias' bog 14 står der at »da skal Herren være konge over hele jorden« (Zak 14,9a). Dette håb udtrykkes som en del af et syn, hvor Jerusalem bliver forvandlet og bliver et centrum for forvandlingen af hele verden.
- 7 Dermed er der ikke sagt noget om personlig synd og sygdom, men blot at sygdom generelt er et resultat af synd i verden.
- 8 Se ovenfor.
- 9 Det samme gælder for det Jesus siger til disciplene om, at det, de løser eller binder på jorden, skal være løst eller bundet i himlen (Matt 16,19; 18,18).
- 10 Denne fortolkning findes hos Efraim Syrereren i hans værk, »Hymner om Paradis« (citeret i Henze 2001 Henze 2001, 556-64).

- 11 Matthias Henze citerer Hieronimus og Albertus Magnus som kirkehistoriske eksempler på denne fortolkning (Henze 1999, 17).
- 12 I denne lignelse bliver de retfærdiges og de ondes skæbne desuden beskrevet med beskrivelser hentet fra Daniels bog (Matt 13,42-43 jf. Dan 3,15. 21; 12,3).
- 13 »As for the passing of heaven and earth, both the rabbis and the apocrypha reflect two different views: (1) a purification and transformation of the earth (sometimes referred to as a 'new world'); (2) a slipping of the world back into primordial chaos, or (3) a complete annihilation, to be followed by a 'new creation' in the strict sense« (Meier 1976, 49 n. 25).
- 14 2 Peter 3,6 beskriver vandfloden som en ødelæggelse den gamle verden.

Anvendt litteratur

- Allison, Dale C. 1987. *The End of the Ages Has Come, an Early Interpretation of the Passion and Resurrection of Jesus*. Edinburgh: T&T Clark.
- Allison, Dale C. 2005. *Studies in Matthew: Interpretation Past and Present*. Grand Rapids: Baker Academic.
- Arndt, William; Frederick W. Danker og Walter Bauer. 2000. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. 3. udg. Chicago: University of Chicago Press.
- Beale, G. K. 1997. »The Eschatological Conception of New Testament Theology«. I *The Reader Must Understand: Eschatology in Bible and Theology*, redigeret af Kent E. Brower og Mark W. Elliott, 11-52. Leicester: InterVarsity Press.
- Beale, G. K. 2004. *The Temple and the Church's Mission: A Biblical Theology of the Dwelling Place of God*. New Studies in Biblical Theology 17. Downers Grove: Apollos.
- Beale, G. K. 2011. *New Testament Biblical Theology, A: The Unfolding of the Old Testament in the New*. Grand Rapids: Baker.
- Collins, John J. 1984. *Daniel: With an Introduction to Apocalyptic Literature*. Forms of the Old Testament Literature 20. Grand Rapids: Eerdmans.
- Collins, John J. 1993. *Daniel: A Commentary on the Book of Daniel*. Redigeret af Frank Moore Cross. Hermeneia. Minneapolis: Fortress Press.
- Cooper, Ben. 2010. »Adaptive Eschatological Inference from the Gospel of Matthew«. *Journal for the Study of the New Testament* 33 (1): 59-80.
- Dahl, Nils A. 1951. »The parables of growth«. *Studia Theologica - Nordic Journal of Theology* 5 (2): 132-66.
- Dahl, Nils A. 1976. *Jesus in the Memory of the Early Church: Essays*. Minneapolis: Augsburg Books.
- Davies, W. D. og Dale C. Allison. 1988. *A critical and exegetical commentary on the gospel according to Saint Matthew. Vol. I: Commentary on Matthew I-VII*. ICC. Edinburgh: T&T Clark.
- Davies, W. D. og Dale C. Allison. 1991. *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Saint Matthew. Vol. II: Commentary on Matthew VIII-XVIII*. ICC. Edinburgh: T&T Clark.

- Evans, Craig A. 2001. »Daniel in The New Testament: Visions of God's Kingdom«. I *The Book of Daniel: Composition and Reception*, redigeret af John J. Collins og Peter W. Flint, 2:490-527. VTSup 83. Leiden; Boston: Brill.
- Evans, Craig A. 2005. »Inaugurating the Kingdom of God and Defeating the Kingdom of Satan«. *Bulletin for Biblical Research* 15 (1): 49-75.
- Fletcher-Louis, Crispin H. T. 2002. »Jesus, the Temple and the Dissolution of Heaven and Earth«. I *Apocalyptic in History and Tradition*, 117-41. London: Sheffield Academic Press.
- France, Richard T. 2007. *The gospel of Matthew*. NICNT. Grand Rapids: Eerdmans.
- Gibbs, Jeffrey A. 2006. *Concordia Commentary: Matthew 1:1–11:1*. St. Louis: Concordia Pub House.
- Goldingay, John. 1989. *Daniel*. Word Biblical Commentary 30. Dallas: Word Books.
- Hagner, Donald A. 1998. *Matthew 1-13*. Word Biblical Commentary 33A. Dallas: Word Books.
- Henze, Matthias. 1999. *The Madness of King Nebuchadnezzar: The Ancient Near Eastern Origins and Early History of Interpretation of Daniel 4*. JSJSup 61. Leiden: Brill.
- Henze, Matthias. 2001. »Nebuchadnezzar's Madness (Daniel 4) in Syriac Literature«. I *The book of Daniel: composition and reception*, redigeret af John J. Collins og Peter W. Flint, 2:550-71. VTSup 83. Leiden; Boston: Brill.
- Jesusnet.dk. 2018a. »jesusnet.dk: Hvordan kommer jeg i himlen?« Jesusnet.dk. 2018. <http://jesusnet.dk/svar/hvordan-kommer-jeg-i-himlen/>.
- Jesusnet.dk. 2018b. »jesusnet.dk: Kommer et godt menneske ikke i himlen?« Jesusnet.dk. 2018. <http://jesusnet.dk/svar/kommer-et-godt-menneske-ikke-i-himlen/>.
- Joseph, Simon J. 2013. »Was Daniel 7.13's 'Son of Man' Modeled after the 'New Adam' of the Animal Apocalypse (1 Enoch 90)? A Comparative Study«. *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 22 (4): 269-94.
- Klawans, Jonathan. 2005. *Purity, Sacrifice, and the Temple: Symbolism and Supersessionism in the Study of Ancient Judaism*. Cary: Oxford University Press.
- Kofoed, Jens Bruun. 2015. *Til syvende og sidst: Skabelse, tempel og hvile i Biblen og den gamle Orient*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Konradt, Matthias. 2015. *Das Evangelium nach Matthäus*. Bd. Teilband 1. Neue Testament deutsch. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Lacocque, André. 2001. »Allusions to Creation in Daniel 7«. I *The Book of Daniel: Composition and Reception*, redigeret af John J. Collins og Peter W. Flint, 1:114-31. VTSup 83. Leiden; Boston: Brill.
- Ladd, George Eldon. 1996. *The Presence of the Future: The Eschatology of Biblical Realism*. Grand Rapids, Mich: Eerdmans.
- Levenson, Jon Douglas. 1988. *Creation and the persistence of evil: The Jewish drama of divine omnipotence*. Princeton University Press.

- lmbu.dk. 2018. »Hvordan kommer man i himlen?« lmbu.dk. 2018. http://www.lmbu.dk/media/1247/hvordan-kommer-man-i-himlen_.pdf.
- Luz, Ulrich. 2001. *Matthew 8-20, A Commentary*. Oversat af James E. Crouch. Hermeneia. Minneapolis: Fortress Press.
- Luz, Ulrich. 2007. *Matthew 1-7, A Commentary*. Oversat af James E. Crouch. Rev. ed. Hermeneia. Minneapolis: Fortress Press.
- Meier, John P. 1976. *Law and history in Matthew's gospel: A redactional study of Mt. 5: 17-48*. AnBib 71. Rome: Biblical Institute Press.
- Nolland, John. 2005. *The Gospel of Matthew: A Commentary on the Greek Text*. NIGTC. Grand Rapids: Eerdmans.
- Ollenburger, Ben C. 1987. *Zion, the City of the Great King: A Theological Symbol of the Jerusalem Cult*. JSOTSup 41. Sheffield: JSOT Press.
- Pennington, Jonathan T. 2007. *Heaven and Earth in the Gospel of Matthew*. NovTSup 126. Leiden; Boston: Brill.
- Sanders, E. P. 1985. *Jesus and Judaism*. Philadelphia: Augsburg Fortress Publishers.
- Schellenberg, Ryan S. 2009. »The Kingdom as Contaminant? The Role of Repertoire in the Parables of the Mustard Seed and the Leaven«. *Catholic Biblical Quarterly* 71 (4): 527-43.
- Stordalen, Terje. 2000. *Echoes of Eden: Genesis 2-3 and Symbolism of the Eden Garden in Biblical Hebrew Literature*. Leuven: Peeters.
- Staalduine-Sulman, Eveline van. 2013. »Agricultural Imagery in Targum Jonathan and Matthew«. *Aramaic Studies* 11 (2): 211-224.
- Swarup, Paul. 2006. *The Self-Understanding of the Dead Sea Scrolls Community: An Eternal Planting, a House of Holiness*. LSTS 59. London; New York: T&T Clark.
- Tuckett, Christopher M. 2007. »The Parable of the Mustard Seed and the Book of Ezekiel«. I *The Book of Ezekiel and its Influence*, redigeret af H. J. de Jonge og Johannes Tromp, 87-101. Burlington: Ashgate.
- Wenham, David. 1987. »The Kingdom of God and Daniel«. *The Expository Times* 98 (5): 132-34.
- Wilson, Robert W. 2000. »Creation and New Creation: The Role of Creation Imagery in the Book of Daniel«. I *God Who Creates: Essays in Honor of W. Sibley Towner*, redigeret af William P. Brown og S. Dean McBride, 190-203. Grand Rapids: Eerdmans.
- Wright, N. T. 1992. *The New Testament and the People of God*. Christian Origins and the Question of God 1. Minneapolis: Fortress Press.
- Wright, N. T. 1996. *Jesus and the Victory of God*. Christian Origins and the Question of God 2. Minneapolis: Fortress Press.

Forfatter

Christian Schøler Holmgaard
Promissio - Danish Evangelical Mission,
P. O. Box 458,
Addis Ababa, Ethiopia
christian@promissio.dk

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktions-
uafhængig fagfælle vurdering.